

De publieke dimensie van het hbo

Hogescholen zijn dienstbaar aan de samenleving, zo valt te lezen in de strategische onderwijsagenda van het hoger beroepsonderwijs. Maar wat houdt deze publieke functie precies in? Het gedachtegoed van politiek denker Hannah Arendt biedt docenten en beleidsmakers ten minste drie handelingsperspectieven. De auteur illustreert deze drie perspectieven met voorbeelden uit de onderwijspraktijk.

Henriëtta Joosten

De auteur is onderzoeker bij het Lectoraat Filosofie & Beroepspraktijk en hogeschooldocent bij de opleiding HBO-ICT van De Haagse Hogeschool. In 2016 verscheen van haar hand *Streven naar beter. Nietzsche als gids voor het hbo*. Reacties op dit artikel: H.Joosten@hhs.nl

De publieke dimensie van het hoger beroepsonderwijs (hbo) kan zich in een toenemende belangstelling verheugen. In de strategische onderwijsagenda komt de publieke functie van het hbo expliciet als een van de drie kernwaarden van het onderwijs aan de orde: *'Hogescholen hebben een publieke taak en zijn dienstbaar aan studenten en samenleving'* (Vereniging Hogescholen, 2015, p. 9). Ook de onderzoeksagenda laat van zich horen: een van de onderzoeksthema's waarin het hbo zich wil profileren is de veerkrachtige samenleving (Vereniging Hogescholen, 2016, p. 16, 17). En het blijft niet bij mooie woorden. Hogescholen werken samen met gemeenten en andere (semi-)overheidsinstellingen om genoemde ambities te realiseren.

Roerige tijden

Die aandacht voor de publieke dimensie niet verrassend. We bevinden ons momenteel in roerige tijden. De verzorgingsstaat ondergaat een transformatie tot wat vaak de participatiesamenleving wordt genoemd. Actief burgerschap wordt gezien, zo schreef sociologe Evelien Tonkens al enkele jaren geleden, als hét antwoord op maatschappelijke problemen zoals 'gebrek aan sociale samenhang (...), consumentistisch en asociaal gedrag, sociale uitsluiting en (...) de kloof tussen burgers en bestuur' (2009, p. 7). Ook op technologisch vlak zijn het turbulente tijden. Kunstmatige intelligentie, draagbare en in het lijf geïmplanterde ict en de dataficatie van dingen, personen en gebeurtenissen veranderen de samenleving op ongekende wijze. Softwarelagen bepalen in toenemende mate onze leefwereld: algoritmes bepalen steeds vaker wat we te zien krijgen (zoekmachines, gedragsgerichte advertenties); hoe we worden behandeld (verzekeringen, medische behandelingen); wat we weten (expert systemen) en hoe we omgaan met risico's (veiligheid, kritische infrastructuur, smart grids) (Hildebrandt, 2015, p. 181). Professionals, van wie velen zijn opgeleid aan hogescholen, geven mede vorm aan bovengenoemde ontwikkelingen. Hun werk heeft direct impact op de wijze waarop we (kunnen) samenleven. Maar in hoeverre leren aankomende professionals oog te hebben voor de impact van hun werk op de samenleving

als geheel? En in hoeverre worden studenten voorbereid om publiekelijk over gemeenschappelijke vraagstukken te spreken?

Vermogen tot handelen

De politiek denker Hannah Arendt (1906-1975) heeft uitgebreid over 'het publieke' geschreven. Haar ideeën zijn voor het hedendaagse hoger onderwijs interessant omdat ze de inzet van wetenschappelijke kennis en technologie nadrukkelijk verbindt met het politieke vraagstuk: willen we daadwerkelijk leven in de wereld die we aan het scheppen zijn? Bovendien positioneert ze het onderwijs op prikkelende wijze ten opzichte van de publieke sfeer. Arendt maakt in *De menselijke conditie* (2009 [1958]), in navolging van het antieke Griekse denken, onderscheid tussen het domein van het geestelijke leven (gericht op het innerlijk, het denken) en het domein van het actieve leven (gericht op het openbare leven, het doen). Dit tweede levensdomein, de *vita activa*, werkt ze verder uit in drie categorieën: het arbeiden, werken en handelen. Deze driedeling is behulpzaam voor de verkenning van de publieke functie van het hedendaagse hoger onderwijs.

'Arbeiden' omvat voor Arendt alle menselijke activiteiten die bijdragen aan de instandhouding van de biologische condities van het leven. Alle levende organismen moeten deze processen onderhouden om te overleven. De noodzaak heerst. Arbeiden is gebonden aan de cyclus van consumeren en produceren (van bijvoorbeeld voedsel). Het gaat om steeds weer terugkerende activiteiten. Omdat het arbeiden voorziet in onze basale, dagelijkse levensbehoeften, is het een belangrijke voorwaarde voor deelname aan de andere twee typen activiteiten.

'Werken' betreft het scheppen van een menselijk milieu door middel van duurzame dingen. Denk aan fysieke objecten zoals dijken, wegen of tafels. Maar het gaat ook om sociale instituties zoals wetgeving en andere door de mens gemaakte ordeningen. Met deze 'dingen' of objecten richten we de wereld in en maken we haar in zekere mate duurzaam. Waar het bij het arbeiden gaat om het voortbrengen van producten die je verbruikt, gaat het bij het werken om het produceren van dingen die je gebruikt.

‘Handelen’ speelt zich rechtstreeks tussen mensen af en zet onvoorziene processen in gang. Volgens Arendt bezit elk mens het vermogen om iets nieuws te beginnen, dat wil zeggen het vermogen tot handelen (2009, p. 9). In haar visie is handelen (in woorden en daden) direct verbonden met vrijheid; het vermogen om iets nieuws tot stand te brengen dat voorheen nog niet bestond. Je zou kunnen zeggen dat het handelen die menselijke activiteit is die de routines die heersen in het arbeiden en werken onderbreekt waardoor we gezamenlijk en in vrijheid (opnieuw) zin kunnen geven aan de dingen (Arendt, 2009, p. 12). Een publieke sfeer is niet iets dat je een keer creëert en dat vervolgens voor altijd bestaat. Het is eerder een kwaliteit van menselijke interactie.

De publieke taak van het hbo

De publieke functie van het hoger onderwijs kan, in lijn met Arendts denken, worden opgevat als het voorbereiden van studenten om actief bij te dragen aan (de revitalisatie van) de publieke sfeer. Hieronder worden drie gebieden verkend waarop het hbo invulling kan geven aan deze publieke functie.

1: *Als burger deelnemen aan de publieke sfeer*: het hoger onderwijs kan studenten voorbereiden om als burger te handelen en spreken. Dit gebied sluit aan bij Arendts opvatting van de school als ‘tussenruimte’; een ruimte of sfeer die het de nieuwe generatie mensen mogelijk maakt om de overgang van de private sfeer (de familie) naar de publieke sfeer (het domein van het handelen) te maken (Arendt, 1994). De functie van school is om jongeren zo op te voeden dat het (steeds weer opnieuw) op orde brengen van de wereld mogelijk blijft.

In het hedendaagse hbo is er weinig aandacht voor de overgang naar de publieke sfeer. We leiden studenten vooral op tot productieve werkrachten. Arbeiden en werken staan voorop. Wat kan het hbo doen om studenten voor te bereiden om zich als burger te mengen in publieke discussies, te zoeken naar gemeenschappelijke oplossingen en ten overstaan van andere burgers eigen antwoorden aan te dragen? Welke kwaliteiten en vaardigheden zijn hiervoor nodig?

Deelname aan de publieke sfeer vereist allereerst de moed en bereidheid open te staan voor het onverwachte en voor jouw onbekende zienswijzen op de wereld. Daarnaast zijn gesprekstechnieken nodig. Hieronder vallen onder meer presentatie- en argumentatietechnieken en luisteren. Als laatste is een zekere sensitiviteit voor het publieke een onmisbare kwaliteit.

De training van deze kwaliteiten en vaardigheden vergt een leeromgeving waar studenten en docenten regelmatig met elkaar, *face to face*, in gesprek gaan en geconfronteerd worden met gesprekspartners met verschillende etnische, religieuze en/of economische achtergronden; waar het belang van civiele vaardigheden regelmatig wordt benadrukt en docenten en managers het goede voorbeeld geven; waar studenten (en docenten) dagelijks zelfbeheersing oefenen en zich trainen in het luisteren; waar studenten worden uitgenodigd om onbekende perspectieven op een gedeelde wereld te verkennen.¹ Het hoger onderwijs kan nog een stap verder gaan door studenten op school daadwerkelijk handelingsruimte te bieden. Pedagoog en Arendt-kenner Joop Berding (2016) beschrijft hoe een schoolparlement of klassenvergadering kan functioneren. Deze door studenten zelf gerunde instituties bepalen deels het reilen en zeilen op school. Het gaat hier om werkelijke inspraak en zeggenschap met betrekking tot de vraag hoe we op school samenleven. Met dit voorstel overschrijdt Berding de harde scheiding die Arendt maakt tussen ‘volwassen zijn’ en ‘kind zijn’. Als jongere heb je, in Arendts visie, geen recht van spreken (en handelen). Volgens Berding (2016) laat Arendt zonder duidelijke onderbouwing de mogelijkheid buiten beschouwing dat jongeren ‘nu’ (willen) handelen (vgl. Biesta, 2015).

2: *Als professional spreken en handelen*: kun je studenten leren om als professional te handelen? Als professional ben je vaak gebonden; je bent in dienst van een overheidsinstelling, bedrijf, vereniging of klant. Dit betekent echter niet dat professionals bij voorbaat van deelname aan de publieke sfeer zijn uitgesloten. Hun deelname staat echter niet ten dienste van persoonlijke doeleinden of doelstellingen van opdrachtgevers. In de publieke sfeer gaan ze vanuit hun rol en verantwoordelijkheid als professional als *gelijken* met anderen in gesprek over publieke vraagstukken. Deelname aan de publieke sfeer vergt van professionals dezelfde vaardigheden en kwaliteiten als van burgers. Maar in het huidige neoliberale klimaat is het vermogen om het publieke belang voorop te stellen voor professionals van extra belang. Het vermogen om het publieke belang voorop te stellen kunnen studenten oefenen door het voeren van socratische dialogen. In dit soort gesprekken speelt het vraagstuk van de rechtvaardigheid een centrale rol: in hoeverre doe ik recht aan het geheel? Dat we in het hbo deze vraag niet vaak stellen, maakte een student na afloop van een socratisch gesprek over ‘wat is een goed advies?’ onbedoeld duidelijk. Op de vraag hoe hij het gesprek

beleefd hadden zei hij zonder aarzelen dat dit de eerste keer in zijn schoolcarrière was dat hij écht moest nadenken. Je kunt studenten ook uitnodigen om met een 'publieke sfeer'-bril naar de beroepspraktijk te kijken. Ter voorbereiding van een workshop over professionele identiteit bekijken laatstejaarsstudenten van de opleiding HBO-ICT van De Haagse Hogeschool een documentaire van VPRO Tegenlicht² waarin een van de schaduwkanten van de digitalisering wordt verkend: bedrijven als Google en Facebook verzamelen in hoog tempo kennis over onze voorkeuren en gedragingen en maken volop ge- en misbruik van deze kennis. Tijdens de workshop staat de vraag centraal hoe studenten zich verhouden tot hun toekomstige werkveld waarvan dit soort praktijken onderdeel uitmaakt. Het is nog wat anders om de routines van het werkveld daadwerkelijk te doorbreken en ze publiekelijk in twijfel te trekken. Een voorbeeld van een onderwijsinstituut dat van haar studenten verwacht dat ze als professional deelnemen aan de publieke sfeer is Academie Vesta, een expertisecentrum dat ondermeer parttime beroepsopleidingen aanbiedt op het gebied van integratieve psychologie.³ Studenten aan deze academie kunnen pas afstuderen wanneer deze hebben laten zien wat ze vanuit hun professe daadwerkelijk hebben bijgedragen aan de samenleving. Dus niet alleen aan een individuele cliënt of opdrachtgever maar aan de samenleving als geheel.

3: Ordeningen creëren die de publieke sfeer (steeds opnieuw) mogelijk maken: het gaat er hierbij niet om dat studenten voorbereid worden om – hetzij als burger, hetzij als professional – te handelen, maar dat zij leren om de wereld zo vorm te geven dat een publieke sfeer steeds weer kan ontstaan. Dit derde gebied is een verdere uitbreiding van Arendts opvatting over de rol van de school. Het betreft het creëren van 'dingen' of ordeningen die de achtergrond vormen van de publieke sfeer. Je kunt daarbij aan verschillende typen ordeningen denken. Een daarvan is de fysieke inrichting van de openbare ruimte. Is de openbare ruimte zo ingericht dat je zo snel mogelijk van A naar B kunt gaan? Of staat wellicht veiligheid bovenaan? Of, een andere mogelijkheid, worden toevallige voorbijgangers juist uitgenodigd om een praatje met elkaar te maken? (vgl. Hajer & Reijndorp, 2001).

Ook taal brengt ordeningen aan van waaruit een publieke sfeer kan (of juist niet kan) ontstaan. In veel beleidsstukken van de overheid worden vraagstukken over zorg, welzijn en de arbeidsmarkt vooral in termen van nut en noodzaak – in plaats van 'politieke keuzes' – gegoten (Tonkens, 2016). Deze framing van vraagstukken stimuleert burgers niet om zich in het publieke debat te mengen of zelf initiatieven te ondernemen.

En laten we de inzet van informatie- en communicatietechnologie niet vergeten. Volgens sociologe Sherry Turkle verleren we door een langdurig verblijf in de virtuele wereld vaardigheden die noodzakelijk zijn voor het functioneren van de publieke sfeer. De nieuwe generatie jonge mensen, de *digital natives*, zijn zo gewend geraakt aan online communiceren dat ze het *face to face* gesprek verleren: ze hebben moeite met oogcontact, zijn minder empathisch en beschikken over slechtere non-verbale communicatievaardigheden (Turkle, 2015). Daarnaast raakt mede door de steeds verdergaande personalisatie van online omgevingen de gedeelde wereld steeds verder uit ons gezichtsveld (Floridi, 2015). Bovendien (ver)leiden veel online omgevingen gebruikers naar 'sferen' waar gelijkgestemdheid domineert; de ervaring en waardering van pluraliteit komt onder druk te staan. Tegelijkertijd wijzen onderzoekers op de mogelijkheden om met technologie burgerbetrokkenheid te vergroten (Edwards & De Kool, 2015). De vraag is welke ordeningen van de virtuele en de reële wereld bijdragen aan de revitalisering van de publieke sfeer.

Studentenopdracht

Een voorbeeld van een opdracht waar studenten 'dingen' creëren die burgers aanzetten tot handelen en spreken is de opdracht 'Samen stadmaken' die tweedejaars HBO-ICT studenten hebben uitgevoerd voor en in samenwerking met de gemeente Den Haag en het Lectoraat Filosofie & Beroepspraktijk.⁴

Den Haag heeft gekozen voor 'samen stadmaken' (Den Haag, 2016). Maar het is niet eenvoudig om, in plaats van voor burgers, *samen met burgers* de stad vorm te geven. Het vergt een fikse omslag in het denken. Ook de (informatie)infrastructuur behoeft aanpassing. De programmamanager informatievoorziening van

de Dienst Stedelijke Ontwikkeling van de gemeente Den Haag wilde weten welke informatievoorziening in de toekomst nodig is om 'samen stadmaken' mogelijk te maken. Om deze manager van input te voorzien gingen studenten met de volgende twee vragen aan de slag: 1) Welke twee trends in de informatie-technologie bieden nieuwe en uitdagende mogelijkheden om Haagse burgers in staat te stellen om (in samenwerking met de gemeente) de stad vorm te geven?, 2) Wat betekent dit voor de informatievoorziening van de gemeente op de langere termijn? De samenwerking tussen gemeente, studenten en lectoraat leerde allereerst dat de benodigde mindset niet vanzelf tot stand kwam. Studenten (en professionals) zijn gewend om problemen op te lossen, maar daarvan was nu geen sprake. Bij deze opdracht ging het om het bevorderen van 'samen stadmaken'. Het vergde herhaalde uitleg van de opdracht. Op een gegeven moment vatte een student de opdracht treffend samen: "Als studenten moeten we nu niet zelf een initiatief uitvoeren, maar we moeten burgers in staat stellen/uitnodigen om zelf initiatieven te nemen." Soms illustreerde een opmerking van een student een kleine omslag in het denken. Zo had een groepje studenten buurtbewoners over zwerfafval geïnterviewd. Hoewel hun advies – iets met sensoren en afvalcontainers – niet geheel aan de opdracht voldeed, gaven de studenten de programmamanager na afloop van het project een simpel maar relevant advies. Ze meldden dat een geïnterviewde had gezegd dat ze het jammer vond dat ze geen bericht kreeg over de afhandeling van de door haar gedane meldingen van zwerfafval. De studenten adviseerden de gemeente om burgers die een melding maken voortaan te bedanken al was het maar een standaardmailtje. Hoewel het doen van meldingen geen manifestatie van een publieke sfeer à la Arendt is, kan deze waardering de betrokkenheid van burgers bij de stad vergroten. Betrokkenheid bij de stad speelde op een tweede manier een rol bij het project. Een aantal studenten ging aan de slag met een wijk in Den Haag waar ze zelf woonden. Omdat ze onderzoek deden in 'hun' buurt, leek het wel dat ze enthousiaster aan de

slag ging. Voor deze betrokkenheid is in het onderwijs (en in de beroepspraktijk) soms weinig oog. Een ander groepje koos een originele insteek. De studenten hadden onderzoek gedaan naar de manier waarop burgers willen meedenken over de inrichting van de openbare ruimte. Het onderzoekje voldeed niet in alle opzichten aan de eisen voor betrouwbaar en valide onderzoek, maar het idee van de studenten was de moeite waard. Hage-nezen die deelnamen aan het onderzoek konden op drie manieren meedenken over de inrichting van een (fictief) park: kiezen uit vooraf gegeven schetsen, aanpassen van een bestaand ontwerp of zelf het gebied inrichten. Uit de test bleek dat 61 procent van de deelnemers die überhaupt aangaf dat ze wilden meedenken de voorkeur gaf aan het kiezen uit gegeven ontwerpen; slechts 19 procent ging liever zelf aan de slag.

De verwevenheid van het hbo met de samenleving biedt volop gelegenheid om invulling te geven aan de publieke functie van het hbo. Maar dit vergt wel enige bezinning: in hoeverre domineert het 'nut en noodzaak'-vertoog? Leren studenten vooral opdrachtgevers en klanten te dienen of leren ze ook oog te krijgen voor (de impact van professionele praktijken op) de samenleving? Het gedachtegoed van Arendt biedt volop handvatten.

1 In *Streven naar beter*. Nietzsche als gids voor het hbo (2016) wordt een waaier aan onderwijspraktijken beschreven waar studenten leren zichzelf te beheersen, open te staan voor het onverwachte en zichzelf op het spel te zetten. Hoewel dit boek niet over de publieke taak van het hbo gaat, zijn er wel parallellen te ontdekken als het gaat om de benodigde kwaliteiten.

2 <https://www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/kijk/afleveringen/2016-2017/what-makes-you-click.html>.

3 <http://www.academievesta.nl>. Het betreft een onderwijsinstituut dat post-hbo-op-leidingen verzorgt.

4 Zie www.ruimtevolk.nl/2017/07/10/terloopse-contacten-voor-een-veerkrachtige-stad/ voor een ander project waar studenten experimenteerden met de vormgeving van de openbare ruimte ter bevordering van terloopse contacten over publieke vraagstukken.